

KRZYSZTOF R. PROKOP – GLIWICE

[Recenzja]: Eugeniusz Wiśniowski, *Parafie w średniowiecznej Polsce. Struktura i funkcje społeczne*, Wydawnictwo Naukowe KUL, Lublin 2004, ss. 444; Stanisław Litak, *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku*, Wydawnictwo Naukowe KUL, Lublin 2004, ss. 516.

Dzieje kościelne szeroko pojętych ziem polskich jak dotąd nie miały szczęścia do naukowych syntez, stanowiących próbę całościowego, a nie tylko częściowego ujęcia owej problematyki. Dotychczas najznaczniejszym dokonaniem w owym względzie rodzimej historiografii pozostaje czterotomowa (formalnie dwutomowa – z podziałem każdego z tomów na dwa woluminy) *Historia Kościoła w Polsce* pod redakcją Zdzisława Obertyńskiego i Bolesława Kumora, nad którą prace rozpoczęto jeszcze w latach pięćdziesiątych minionego stulecia, niemniej edycji doczekała się dopiero w latach 1974-1978. Nieco wcześniej, bowiem – odpowiednio – w r. 1968 i 1970 ukazały się dwa tomy opracowania zbiorowego *Kościół w Polsce* (dopełnione zbiorem map w osobnym poszycie), poświęcone średniowieczu oraz stuleciom XVI-XVIII i wydane pod redakcją Jerzego Kłoczowskiego. Stanowiły one rezultat poczynił badawczych podjętych w ramach istniejącego od r. 1956/1957 Instytutu Geografii Historycznej Kościoła w Polsce, związanego organizacyjnie w pierw z Towarzystwem Naukowym KUL, a następnie (od r. 1968) z samym Katolickim Uniwersytetem Lubelskim. Obok własnej serii monograficznej, zatytułowanej *Prace Instytutu...* i publikowanej począwszy od r. 1958, ośrodek ten przystąpił w kolejnych dekadach do wydawania zaplanowanych na szereg woluminów *Materiałów Źródłowych do Dziejów Kościoła w Polsce* (od r. 1965), *Materiałów do Atlasu Historycznego Chrześcijaństwa w Polsce* (od r. 1972) oraz *Studiów i Materiałów do Historii Chrześcijaństwa w Polsce* (od r. 1982), a obok tego także *Biblioteki Historii Społeczno-Religijnej Instytutu Geografii Historycznej Kościoła w Polsce KUL* (od r. 1980). W ramach wyliczonych tu serii ukazało się w ciągu minionego półwiecza już przeszło pięćdziesiąt tytułów, dotyczących różnorodnych wycinków historii życia religijnego na ziemiach polskich, co wespół z pokaźnym po roku 1989 przyrostem ilościowym (nie zawsze z przełożeniem na jakość) publikacji z zakresu historii Kościoła w Polsce, wydawanych bodaj we wszystkich ośrodkach badań humanistycznych w kra-

ju, a prócz tego niekiedy również zagranicą, zaważyło na decyzji o podjęciu przez lubelski Instytut niezwykle ambitnej próby stworzenia nowej syntezy dziejów kościelnych ziem polskich, zarazem też dającej sposobność zaprezentowania dotychczasowych dokonań własnych w owym zakresie kręgu badaczy związanych z rzeczoną placówką naukową.

Tak też u progu nowego stulecia (i tysiąclecia) zamysł ów przybrał realny kształt w postaci kolejnej serii wydawniczej Instytutu, opatrzonej «pojemnym» tytułem *Dzieje Chrześcijaństwa Polski i Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, której dwa pierwsze – i jak na razie jedyne – tomy ukazały się w r. 2004 (ich pełny zapis bibliograficzny znajdzie czytelnik w nagłówku niniejszego omówienia). Jak w zamieszczonej w obu tych woluminach, identycznej treści przedmowie stwierdza inicjator i redaktor tej serii, wspomniany tu wcześniej Jerzy Kłoczowski, kierujący pracami Instytutu Geografii Historycznej Kościoła w Polsce od samego początku jego funkcjonowania (obecnie także dyrektor Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej), w owym przedsięwzięciu w sposób szczególnie „uwypuklamy rzecz absolutnie fundamentalną, wykraczającą znacznie poza historię religijną, mianowicie trwanie struktur kościelnych, niezwykle istotnych dla całego życia społecznego i kultur jego mieszkańców w ciągu kolejnych pokoleń, a także zachodzące przemiany, mocno związane z całym kontekstem dziejów Polski, naszej części Europy i całego chrześcijaństwa. [...] Poszczególne tomy poświęcamy podstawowym strukturom, wokół których skupiało się życie następujących po sobie pokoleń katolików i – szerzej – chrześcijan na interesujących nas ziemiach. Będą to więc struktury parafialne, zakonne i diecezjalne, traktowane wielopłaszczyznowo, w średniowieczu, w dobie nowożytnej XVI-XVIII stulecia i w XIX w. Opracowywane dla każdego z tych czterech okresów osobne tomy przedstawiają przemiany w kulturach i w życiu religijnym. [...] Odrębne tomy przeznaczamy chrześcijaństwu wschodniemu i protestanckiemu, [natomiast dopełniający całości] tom *Atlasu Historycznego Chrześcijaństwa w Polsce* zbiera wyniki wieloletnich badań prowadzonych pod tym kątem w naszym środowisku. [...] Dzieło to w dużej mierze oddaje dorobek pokolenia, które podjęło problematykę [losów] chrześcijaństwa w warunkach reżimu, bardzo ciężkiego, którego wroga właśnie wobec chrześcijaństwa postawa miała prowadzić do marginalizacji religii i – między innymi – usunięcia wręcz chrześcijańskiej problematyki z historii i historycznej edukacji. Dziś na wielu odcinkach wypełniamy luki i naprawiamy zniekształcenia w obrazie, który powstał i szeroko się przyjął, ale ogromna praca naukowa – maksymalnie obiektywna i zgodna z wymogami nowoczesnej historii społeczno-religijnej, jakże dziś w świecie rozbudowanej i ważnej – jest tu pilnie potrzebna”.

Jak wynika z zamieszczonego w obu prezentowanych tomach – na odwrocie karty tytułowej – schematu, to imponujące w zamysle przedsięwzięcie naukowe i edytorskie ma się składać z pięciu części, obejmujących łącznie osiemnaście woluminów (zapewne porównywalnej objętości, co owe dwa wydane w pierwszej kolejności). Część pierwsza, zatytułowana *Średniowiecze*, obejmuje tomy: *Metropolie i diecezje (I/1)*, *Parafie w średniowiecznej Polsce (I/2)*, *Zakony (I/3)* oraz *Kultura religijna (I/4)*, z których każdy ma być dziełem pojedynczego autora, przy czym w owym schemacie widnieją już przy wszystkich woluminach kon-

kretnie nazwiska (I/1: Józef Szymański; I/2: Eugeniusz Wiśniowski; I/3: Jerzy Kłoczowski; I/4: Urszula Borkowska). Część druga, a więc *Wiek XVI-XVIII*, liczyć ma aż siedem tomów, mianowicie: *Diecezje* (II/1), *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku* (II/2), *Zakony męskie* (II/3), *Zakony żeńskie* (II/4), *Kościół wschodnie* (II/5), *Chrześcijaństwo protestanckie* (II/6) oraz *Kultura religijna* (II/7). Również tu możemy spodziewać się przeważnie jednoosobowej, autorskiej prezentacji danego wycinka dziejów chrześcijaństwa na ziemiach polskich, jedynie bowiem w przypadku *Zakonów męskich* widnieją przy danym woluminie dwa nazwiska (Henryk Gapski i Jerzy Kłoczowski), natomiast w pojedynkę kolejne części rzeczonyj syntezy mają przygotować (czy też już przygotowali): Wiesław Müller (II/1), Stanisław Litak (II/2), Małgorzata Borkowska (II/4) i Hubert Łaskiewicz (II/7). Jedynie w odniesieniu do *Kościół wschodnich* oraz *Chrześcijaństwa protestanckiego* nie znajdujemy w owym schemacie jakichkolwiek nazwisk, co może wskazywać albo na opracowanie zbiorowe, albo też na póki co nie uzgodnione jeszcze autorstwo tomu. Podobnie jest w części trzeciej, zatytułowanej *Wiek XIX*, gdzie tomy *Diecezje* (III/1) i *Kultura religijna* (III/4) mają przypisanego pojedynczego autora (III/1: Jan Skarbek; III/4: Daniel Olszewski), zaś przy dwóch pozostałych, czyli *Parafie* (III/2) oraz *Zakony męskie i żeńskie* (III/3), nie widnieją jakikolwiek nazwiska – tak samo, jak przy dwóch woluminach części czwartej, *Wiek XX*, opatrzonych wspólnym tytułem *Przemiany chrześcijaństwa na ziemiach polskich* (IV/1-2), który być może nie jest jeszcze ostatecznym (zważywszy na jego znaczną ogólnikowość), oraz jedynym zaplanowanym tomie części piątej, a więc wspomnianym *Atlasie Historycznym Polskiego Chrześcijaństwa*, stanowiącym – jak była o tym mowa – zbiorczy rezultat wieloletnich prac całego kręgu współpracowników Instytutu Geografii Historycznej Kościoła w Polsce KUL.

Nazwiska, jakie pojawiły się w ramach wyliczenia części serii tudzież woluminów w obrębie każdej z nich, bez trudu nasuwają historykowi Kościoła w Polsce skojarzenia z określonym zakresem (czy też zakresami) badań w tej dziedzinie, stąd wydaje się rzeczą w zupełności zbyteczną rozpisywanie się tu o merytorycznych kompetencjach poszczególnych spośród zaangażowanych w owo przedsięwzięcie autorów. Zresztą przedłożone uwadze czytelnika dwa pierwsze tomy, wydane w niewielkim odstępnie czasu w jednym roku, stanowią namacalny dowód tego, że dzięki owej serii polska historiografia wzbogaci się o szereg pozycji nie tylko wartościowych, ale poniekąd fundamentalnych dla poznania losów chrześcijaństwa i w szczególności katolicyzmu (o ile w odniesieniu do wieków średnich nie jest to anachroniczne miano) na ziemiach polskich – z położeniem akcentu na dzieje tej nacji, a później narodu, który stanowił i nadal stanowi zasadniczy trzon wieloetnicznej wszak w ciągu wieków populacji Królestwa Polskiego i następnie Rzeczypospolitej Obojga Narodów, czy również – choć w mniejszym stopniu – ich dwudziestowiecznych kontynuacji. Jak bowiem zaznacza w cytowanej przedmowie J. Kłoczowski, „w naszym dziele skupiamy uwagę przede wszystkim na społeczeństwie polskim, nie charakteryzując szerzej jednoczesnej historii religijnych społeczności białoruskiej, litewskiej, ukraińskiej czy innych, występujących na naszych ziemiach”.

Właściwa nie tylko naszej historii zmienność granic państwowych oraz pozostające w związku z tym przemieszenia i wynikające z niego współistnienie rozmaitych żywiołów etnicznych, zawsze stanowiły i również w przyszłości będą stanowić wyzwanie dla badaczy przeszłości, implikujące rozmaite konsekwencje. Przykładowo bowiem, o ile pisanie w ramach syntezy dziejów Kościoła katolickiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów o Wielkim Księstwie Litewskim i ziemiach ruskich w kontekście istniejących tam struktur kościelnych jest czymś zgoła oczywistym, stąd trudno na ową okoliczność posądzać danego badacza o jakiś „szowinizm”, o tyle przed autorami poświęconych nowożytności tomów prezentowanej serii staje pytanie, czy i na ile uwzględnić również Śląsk oraz dzisiejsze Pomorze Zachodnie tudzież Ziemię Lubuską? Biorąc do ręki wydany tom autorstwa S. Litaka zauważamy, że problematyki śląskiej nie przeoczył on w zupełności, o czym można przekonać się choćby nawet w oparciu o indeks geograficzny na końcu woluminu (hasła: Śląsk, Wrocław, Legnica, Głogów i in.), natomiast tematyka zachodniopomorska oraz lubuska została całkowicie pominięta. Zresztą na samym wstępie autor ów nie omieszczał zaznaczyć, iż „przedmiotem niniejszej pracy jest stan i zmiany zachodzące w organizacji parafialnej siedemnastu diecezji należących do dwóch prowincji kościelnych: gnieźnieńskiej (diecezje: chełmińska, gnieźnieńska, inflancka, krakowska, płocka, poznańska, smoleńska, wileńska, wrocławska, żmudzka) i lwowskiej (diecezje: bakowska, chełmska, kamieniecka, kijowska, lwowska, łucka, przemyska) oraz dwóch diecezji (warmińska, wrocławska) bezpośrednio podległych Stolicy Apostolskiej, jak również zmiany w życiu religijnym i społecznym Rzeczypospolitej Obojga Narodów w okresie podtrydenckim, tj. od końca XVI do drugiej połowy XVIII w.” (s. 9). Sprostować należy w tym miejscu, że egzempcję biskupstwo wrocławskie uzyskało dopiero w r. 1821, zaś przez cały ów objęty analizą okres wchodziło nadal w skład metropolii z ośrodkiem w Gnieźnie, choć oczywiście zgodzić się należy z wyartykułowaną przez S. Litaka w innym miejscu uwagą, że w czasach nowożytnych „pozostający poza granicami Rzeczypospolitej Śląsk słabo był już związany z Polską pod względem kościelnym” (s. 313). Do końca swego istnienia formalnej zwierzchności metropolitów gnieźnieńskich podlegała również diecezja lubuska, gdy z kolei kamieńska, obejmująca niemal całe Pomorze Zachodnie (oraz tzw. Pomorze Przednie – Vorpommern), definitywnie wywalczyła sobie egzempcję jeszcze przed końcem XIV w., przy czym w dwa wieki później obie one już nie istniały jako jednostki struktury terytorialnej Kościoła katolickiego – wobec tryumfu na tych ziemiach protestantyzmu. Skoro zatem S. Litak za *terminus a quo* podjętej analizy przyjmuje dopiero schyłek XVI stulecia, stąd trudno formułować jakiegokolwiek pretensje na okoliczność tego rodzaju pominięcia.

Odniesienia do realiów Pomorza Zachodniego oraz Ziemi Lubuskiej, a tym bardziej Śląska, obecne są natomiast w poświęconym wiekom średnim i doprowadzonym w warstwie chronologicznej do około połowy XVI stulecia tomie autorstwa E. Wiśniowskiego, który we wstępie nadmienia z kolei, że „terenem naszych badań są ziemie polskie, pokrywające się w przybliżeniu z obszarem dzisiejszego państwa polskiego. Sporadycznie jednak, dla dokonania pewnych porównań, sięgano również na inne tereny historycznego państwa polskiego” (s. 13). Rze-

czywiście, powstałe w ciągu XIV i XV w. diecezja łacińskie na Rusi oraz Litwie zostały w owej syntezie potraktowane drugoplanowo i mniej jest o nich mowy, aniżeli o biskupstwach chełmińskim czy warmińskim, które wszak przez długi czas pozostawały w omawianym okresie poza obrębem polskiej państwowości. Nie czynimy wszakże z powyższego faktu jakiegoś istotnego zarzutu, bowiem przy tego rodzaju przekrojowej i poniekąd pionierskiej syntezie trudno o w pełni zadowalające wyważenie proporcji.

Trzeba zresztą mieć na uwadze, że opracowanie całościowej syntezy jest o tyle możliwe, o ile pozwala na to aktualny stan badań, znajdujący odzwierciedlenie w szeregu częściowych monografiach tudzież opracowań o charakterze przyczynkarskim. Tymczasem mimo dość bogatych zestawień bibliograficznych w obu prezentowanych tomach nie sposób nie dostrzec, że dotychczasowe badania w owym zakresie objęły tylko pewne wycinki przedstawionej przez E. Wiśniewskiego i S. Litaka rzeczywistości funkcjonowania parafii na ziemiach polskich w wiekach średnich tudzież w czasach nowożytnych, czemu skądinąd zresztą trudno się dziwić, bo przecież zgoła niemożliwa jest w badaniach historycznych sytuacja całkowitego wyczerpania jakiejś obszerniejszej problematyki i uznania jej tym samym za definitywnie zamkniętą. Tak też i w przyszłości znajdują się zapewne autorzy (co oby), którzy podejmą ponowne próby ujęcia w sposób całościowy tematyki zaprezentowanej w kolejnych woluminach omawianej serii, uwzględnwszy narosły w międzyczasie dorobek rodzimej i zagranicznej historiografii. By wszakże było to możliwe, z jednej strony ów dorobek w istotny sposób musi ulec pomnożeniu, z drugiej natomiast wpierw winny ukazać się kolejne spośród zapowiadanych tomów serii *Dzieje Chrześcijaństwa Polski i Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, aby badacze przeszłości (i nie tylko oni) mogli korzystać z całości tego ambitnego przedsięwzięcia naukowego i wydawniczego. Chciałoby się przy tym mieć nadzieję, że na owe kolejne woluminy nie będziemy czekać długo, jakkolwiek okoliczność, iż po dwóch pierwszych – z roku 2004 – przez kolejnych pięć lat nie ukazał się żaden następny, zdaje się wskazywać, że nie mamy do czynienia z przedsięwzięciem pomyślanym w kategoriach edycji o z góry wyznaczonym terminie jej zakończenia.